

NOVES DADES SOBRE ELS ENTERRAMENTS ENEOLÍTICS DE LA BARRACA DEL DIMONI (PREMIÀ DE DALT, EL MARESME)

INTRODUCCIÓ.

La Barraca del Dimoni, coneguda en la bibliografia arqueològica com a «Cau del Dimoni» (1) és una gran balma granítica, situada en el vessant de Llevant del turó Salve Regina, a una alçada aproximada de 230 metres sobre el nivell del mar i a uns 400 metres en línia recta des del poble de Premià de Dalt en direcció al cim de Sant Mateu (fig. 1). Des d'allí és perfectament visible el poblat ibèric de la Cadira del Bisbe, que es troba emplaçat en el turó dels Dos Pins. El torrent de Sant Antoni separa ambdós turons. El paisatge granític del qual és conseqüència directa la Barraca del Dimoni, és el típic d'aquesta zona del Maresme (Vilaplana 1987, p. 108 i ss.).

Es tracta d'un jaciment arqueològic del qual no sabem gran cosa: excavat l'any 1950 pel llavors delegat d'Excavacions Arqueològiques de Vilassar de Dalt, Sr. Jaume Ventura i Campins, només pogueren constatar-se una sèrie de restes pertanyents a uns enterraments, molt desfetes a causa de l'erosió hídrica (2). Consistien fonamentalment en alguns fragments de ceràmica feta a mà amb la superfície espatulada, quatre fragments de sílex que han estat definits com atípics (3) i alguns ossos humans que pertanyien a no sabem quants individus. Les notes bibliogràfiques que coneixem sobre el jaciment, datat en l'eneolític, són força lacòniques, limitant-se en el millor dels casos a repetir el que acabem de descriure (Ribas 1952, p. 17; Balil i Ripoll 1952, p. 181; Serra Ràfols 1954, p. 32; Xivillé 1962, p. 259; més modernament, Ubach 1994, pp. 161-163).

ESTUDI DELS MATERIALS.

Per tal d'intentar obtenir el major nombre de dades possible sobre el jaciment, vam decidir posar-nos en contacte amb el Museu Municipal de Vilassar de Dalt, lloc on es trobaven dipositades les troballes exhumades (4). Malauradament no es conserva cap diari d'excavacions de l'època, i només dos petits sobres de paper dins dels quals hi havia un petit lot de materials arqueològics. En el primer hi havia escrit en tinta de color negre «SÍLEX. DIMONI». En el seu angle superior esquerre *Agrupación Arqueológica. San Ginés de Vilasar*. En el segon no hi

havia cap indicació, però atès que es trobaven junts calia suposar que pertanyien al mateix jaciment, tal i com ens confirmaren els responsables del Museu de Vilassar de Dalt. Amb aquestes escasses evidències, passem tot seguit a l'estudi de les restes evidenciades:

1. Elements lítics:

- CD-1: Fragment de nucli de sílex de color mel, d'on s'havien extret algunes ascles.
- CD-2: Fragment de nucli de sílex blanc amb vetes de color beige.
- CD-3: Ascla de sílex, de color mel clar (Fig. 1).
- CD-4: Fragment d'ascla en quars blanc, que no presenta cap retoc.

2. Malacologia:

- CD-5: Fragment de petxinot (*Glycimeris glycimeris*), molt rodat a causa de l'erosió marina. Probablement fou collit en la platja.

3. Restes humanes:

Totes elles es troben molt esmicolades i en molt mal estat de conservació, essent molt difícil la seva classificació correcta (v. gr., Brothwell 1987). Per aquesta raó resulta del tot impossible poder fer un estudi antropològic de les restes, l'únic que es pot fer és enumerar-les i classificar-les. Consisteixen en:

- CD-6: Fragment molt petit, pla, potser pertanyent a una volta cranial.
- CD-7: Fragment de possible peronè.
- CD-8: Fragment de tars o metatars.
- CD-9: Fragment de costella.
- CD-10: Fragment sense forma atribuïble.
- CD-11: Fragment sense forma atribuïble. Presenta dues incisions paral·leles (traces de descarnació?).
- CD-12: Fragment de conca orbital de crani, de molt petit tamany.
- CD-13: Fragment sense forma, en el qual s'observa una gruixuda capa de teixit ossi.
- CD-14: Fragment sense forma atribuïble, molt petit.
- CD-15: Fragment de petit tamany, potser de costella.
- CD-16: Fragment de petit tamany, potser de costella.
- CD-17: Fragment molt petit, potser de volta cranial.
- CD-18: Fragment sense forma identificable, molt petit.
- CD-19: Fragment sense forma identificable, molt petit.
- CD-20: Fragment molt petit, potser de volta cranial.
- CD-21: Fragment de costella (?).
- CD-22: Petit fragment de costella.
- CD-23: Fragment sense forma atribuïble.
- CD-24: Fragment sense forma atribuïble.

- CD-25: Fragment de petit fragment, tal vegada de volta cranial.
- CD-26, CD-27 i CD-28: Tres fragments molt petits, sense atribució possible.
- CD-29: Fragment molt petit, potser de costella.
- CD-30: Fragment pla, potser de volta cranial.
- CD-31: Fragment molt petit, inidentificable.
- CD-32: Com l'anterior, però amb una incisió.
- CD-33: Fragment molt petit, potser de costella.
- CD-34: Fragment pla, potser de volta cranial.
- CD-35: Fragment sense forma, molt petit i de difícil atribució.
- CD-36: Fragment molt petit, potser de volta cranial.
- CD-37: Com l'anterior.
- CD-38: Petit fragment cilíndric (humà?), que presenta quatre incisions paral·leles (traces de descarnació?).
- CD-39: Fragment de costella.
- CD-40: Petit fragment sense forma.
- CD-41: Petit fragment sense forma, esberlat.
- CD-42 i CD-43: Dos petits fragments, indeterminables.
- CD-44: Petit fragment (de costella?).
- CD-45: 8 petitíssims fragments, no determinables.

4. Altres materials:

- CD-46: 7 fragments de carbó vegetal.

Pel que fa a la ceràmica, no hem trobat cap evidència. Potser amb els anys i els diferents trasllats s'ha perdut. Només conservem la breu descripció que ens fa el mateix Pau Ubach, un dels excavadors de la Barraca del Dimoni: «S'hi trobaren també petites restes de vasos ceràmics, a part d'un bastant gros, una nansa de forma original, que pertanyia sense cap dubte a una peça força gran». També ens esmenta una ...«peça de forma triangular de la qual desconexem el seu ús» i allò que potser ens sembla més interessant de tot: la troballa, associada a algunes restes ceràmiques dels enterraments, d'un meteorit de mig quilo de pes (Coll 1992, pp. 17-21; Ubach 1994, p. 162) que, sembla, es lliurà al Museu de Paleontologia de Sabadell i sobre el qual tornarem a parlar més endavant.

VALORACIÓ HISTÒRICA.

El fet de l'existència d'un o més enterraments en caus o balms en època eneolítica a la nostra comarca no és quelcom excepcional, ja que coneixem prou exemples en la propera zona de can Boquet (Vilassar de Dalt) des de fa anys: el Roc d'En Sardinyà, la Pedra Mussola, Els Cups, la Cova de la Granota, la Cova d'En Pau, les Tombes, etc. Fins i tot n'hi ha d'altres descoberts més recentment, com ara la Cova d'En Joan (per exemple Ribas 1964, pp. 17 i ss.; Lleonart 1976, pp. 7-13; Àlvarez 1980, pp. 21-23; Burjachs *et alii* 1987; Lleonart 1988a, pp. 175-177; Lleonart 1988b, pp. 195-197 o Ubach 1994, pp. 133 ss.).

Pel que fa a Premià de Dalt estrictament, només ha estat assenyalat un segon abric de característiques similars a les de la Barraca del Dimoni, del qual desconeixem el nom popular i que sembla que es trobava a 150 metres d'aquest en direcció a Vallromanes. Fou excavat pel mateix Jaume Ventura i el Grup Arqueològic de Vilassar de Dalt, que hi trobaren ... «molts fragments de ceràmica neolítica i restes d'ossos humans» (Ribas 1952, p. 17).

L'Eneolític (5) no és l'única etapa prehistòrica documentada en tots aquests indrets, ja que tenim precedents neolítics en les mateixes planes de can Boquet (Balldellou 1972, pp. 41-52; Ubach 1994, pp. 133 i ss.) o a Premià de Dalt mateix com a troballa casual (Marcet i Rovira 1983, pp. 139-140 i Fig. 1). També del Bronze Final - I Edat del Ferro hi ha evidències clares en les planes de Can Boquet (Nuix 1962, p. 302; Ubach 1994, pp. 133 i ss.; un resum a Coll 1988, pp. 238-239). No manquen tota una sèrie de troballes aïllades per la serralada, sovint difícils d'adscriure a una cronologia més o menys precisa (per exemple, Coll i Montlló 1988, p. 9).

Tot el que venim comentant deixa palès que es fa necessari un estudi de conjunt de la Prehistòria de la comarca, en el qual s'haurien de revisar els fons de molts museus (de vegades totalment inèdits), i comprovar també fins allà on sigui possible la veracitat d'algunes de les dades referents a antigues troballes, sovint no massa contrastades.

Centrem-nos ara en el meteorit que acompanyava un o més enterraments -no ho sabem amb seguretat- de la Barraca del Dimoni. En principi, el fet de trobar-lo associat a tombes ja li confereix un significat incontestablement religiós que cal relacionar, donat que forma part del dipòsit funerari, bé amb el viatge que el mort realitza al més enllà, bé amb la seva ulterior existència, de la qual ignorem totalment els conceptes. Molt probablement el meteorit comporta un element de protecció molt important, gairebé extraordinari, ja que no és gens freqüent de constatar-ne, atesa la seva relativa escassetat, i menys encara associat a llocs d'enterrament. Cal deduir d'això que es tracta d'un element valuós per a la comunitat que el va trobar. Ara bé, el fet que un element no sigui abundant no vol dir que se'l valori *per se* si no és que té unes propietats o característiques que el fan útil.

En el nostre cas creiem que la seva simbologia apotropaica obeeix a què té el seu origen en una àrea inabastable com és el cel, trobant-se carregat de sacralitat sideral, ja que procedeix d'una zona considerada sagrada i fèrtil per excel·lència. La seva caiguda pot també «marcar» l'existència d'un «centre del món» (que comunica la terra amb el cel) i/o revelar la presència d'una *Tellus Mater*, en el sentit que es creia que el llamp, símbol igualment urànic, perseguia la gran deessa de la fertilitat (6) (Eliade 1981, pp. 77, 236 i 238; Eliade 1986, pp. 19 i ss.). El meteorit és, doncs, una clara manifestació de les divinitats uràniques originàries (Eliade 1983, pp. 105 i ss.), i acostumava a ser utilitzat pels pobles «primitius» gairebé exclusivament en cerimonials de caràcter ritual degut a les seves connotacions (Eliade 1986, p. 23).

La relació dels meteorits amb el món dels difunts la trobem com a supervivència -molt transformada respecte de l'original- en la creença popular que les estrelles que creuen el firmament són ànimes de persones que s'extingeixen, i que si se'ls demanen tres desitjos en concedeixen un (Cabal 1931, p. 203). Pel que fa als elements de fertilitat relacionables amb les pedres ceraunites, també modernament trobem elements relacionables, com ara el fet de les noies que donen tres voltes a un meteorit que es troba en el santuari d'Urkiola, a Biscaia, per tal de trobar company (Arregui 1989, p. 328).

Un segon factor que cal no menysprear és la pròpia muntanya on es troba la Barraca del Dimoni, que simbòlicament és un lloc enlairat, més a prop del cel (i per tant dels déus urànics) que qualsevol altre. És en la muntanya on han viscut fins als nostres dies els genis o *numina* femenines europees del tipus Frau Holle, Bona Sozia, Mari (per exemple Caro Baroja 1986, pp. 188, 292 i ss.), les *mouras* gallegues (Risco 1979, pp. 292 i ss.) o les nostres encantades del Montcabrer, que en aquest cas presenten remots precedents protohistòrics (Coll *et alii* 1994, pp. 33-86). Efectivament, la muntanya és on vivien moltes deesses de la fecunditat, com la mare primigènia Nammu dels sumeris, de la qual van néixer totes les coses (Campbell 1991, pp. 56-63; 132); també és en llocs enlairats on trobem l'anomenada «Deessa de la Muntanya del Món» entre els cretencs (Campbell 1992, p. 65 i fig. 12). No hi mancaren tampoc els déus celestes i/o de la tempesta, potser més antics que les grans mares i relacionats amb les hierofanies atmosfèriques (pluja, llamp, etc.); Zeus i Júpiter eren presents en totes les muntanyes, i l'alzina els era consagrada, ja que es considerava que és en aquest arbre on cauen més llamps (7) (Eliade 1981, pp. 99 ss.; 117 i ss.). La muntanya és també un símbol de la virilitat masculina segons algunes escoles psicològiques, tot i que no deixa de presentar una dualitat amb allò femení (per exemple, Freud 1988a, p. 562). El que sí resulta clar és que la muntanya fa el paper de «centre del món», és a dir, és el lloc on es comuniquen el cel, la terra i l'infern: és l'*axis mundi* (Eliade 1981, p. 377; Eliade 1983, pp. 39 i ss.; Eliade 1984, p. 19), paper que es referma en el nostre cas amb la presència dels enterraments.

El tercer element del conjunt és la mateixa balma, que pot ser assimilada a la cova en molts aspectes, incloent-hi el llenguatge: en la nostra comarca la majoria de vegades la paraula «cova» designa caus, abrics o balmes, ja que de veritables coves n'hi ha ben poques. La cova, simbòlicament, és en moltes religions de caràcter fecundant l'entrada a la *Tellus Mater*, d'on prové tot allò que viu, tal i com han destacat nombrosos autors que s'han ocupat del tema (entre d'altres, Rohde 1942, vol. I, pp. 106 i ss.; Eliade 1981, pp. 227 i ss.; Gómez-Tabanera 1973, pp. 111-127; Maldonado 1975, pp. 137 i ss.). Es tracta d'un arquetip molt freqüent en la història de les religions, i no cal insistir-hi massa. Només recordar que les coves són sovint la llar de moltes divinitats de la fertilitat de l'antiguitat (Astarté, Dionissos, etc.), i naturalment de les *xanas*, *mouras* o encantades de la mitologia popular, i on també des dels temps més reculats s'han dut a terme tota una sèrie de cerimònies encaminades a poder aconseguir bones collites, ramats abundants, bona salut, etc., precisament perquè és en aquells llocs on viuen les divinitats que hom qualifica com a fecundadores.

Potser vinculada amb el principi femení de la fecunditat cal contemplar la petxina exhumada amb les restes d'enterrament. Si més no, alguns autors admeten el seu simbolisme sexual (Freud 1988b, pp. 2217-2218; Markale 1992, pp. 38-39), relacionat amb les aigües (Eliade 1981, pp. 171-172) i amb la feminitat creadora (Maldonado 1975, pp. 139-140; Eliade 1981, p. 440). De fet, però, el que més ens interessa aquí és intentar esbrinar el sentit últim de tots aquests elements que fins ara hem analitzat una mica per separat, i veure si en podem extreure alguna conclusió vàlida històricament parlant.

És evident que durant l'eneolític conviuen dos tipus d'enterrament, prou coneguts dels estudiosos: el pròpiament megalític, documentat en la nostra zona pels dòlmens de la Roca d'En Toni de Vilassar de Dalt o pel de can Gurri d'Alella, i el de coves o balmes, cas de la Cova de la Granota, la Cova d'En Pau -ambdues a Vilassar de Dalt- i, naturalment, la Barraca del Dimoni. Això no implica cap diferència, ja que segons alguns autors el mateix megalit, en ser recobert pel túmul, convertia la sepultura en una cova, a la vegada que realçava el monument, que s'acostuma a trobar en carenes i turons, o sia, en llocs alts (Maluquer 1987, pp. 170 i ss.), amb tot el simbolisme urànic que això comporta. Però ja hem vist que no només hi ha elements de caire celeste, sinó que hi ha indicis prou fermes per suposar una dualitat amb allò femení, representat per la mateixa Barraca del Dimoni. El paper d'aquests arquetips plegats comporta l'isomorfisme tomba-ventre matern (Maldonado 1975, pp. 139-140). En poques paraules: el mort ha tornat al si de la Terra Mare, ha dut a terme un *regressus ad uterum*. Amb la intervenció de la divinitat urànica, representada pel meteorit i pel «lloc alt» on es troba, es produirà la seva regeneració, el seu re-naixement. El difunt és, doncs, assimilat a una llavor que ha de germinar de nou: els morts, com les llavors, s'enterren i entren en una dimensió cònica. L'agricultura és una tècnica de la fertilitat, de la vida que es reproduïx multiplicant-se. Els morts es veuen atrets per aquest misteri del renèixer, de la palingenèsia. Així, han de ser similars a les llavors enterrades en la matriu tel·lúrica i esperen la seva tornada a la vida sota una nova forma, acostant-se als vius en les festes de la fertilitat, que és quan es concentren les energies vitals.

Segons M. Eliade, no s'haguessin pogut organitzar les religions de caràcter iniciàtic si no haguessin tingut al darrera una llarga tradició de mística agrària, que és igual a la solidaritat entre l'home i la llavor (Eliade 1981, pp. 309, 352 i 362-363). Les identifications homes morts-déus-llavors són a molts nivells, tants que ens és impossible de desenvolupar-los aquí. És possible que aquestes idees siguin les que, molts segles després, donaren lloc a creences com la del paradís on viuen determinats immortals com Trofoni i Amfiarau en la mitologia grega (Rohde 1942, pp. 98 i ss.) o la dels herois que romanen en el *Sidh* segons les creences cèltiques (Markale 1992, p. 247), que s'acostumen a situar, precisament, en sengles coves (8).

Així doncs, ens trobem amb la característica dualitat femení-masculi, elements que trobem no com a oposats sinó com a absolutament complementaris. No podem

saber fins a quin punt de desenvolupament havien arribat el principi masculí i el femení en la seva religiositat: ignorem, per exemple, si existien una mitologia, una cosmogonia o qualsevol dels altres principis que acostumen a formar part dels sistemes religiosos històrics, sovint més evolucionats, tot i que no ho considerem del tot impossible. L'única cosa segura és que, atesos els testimonis presentats, s'intueix com a mínim una arrelada cosmologia que presenta elements urànics i ctònics molt clars en relació al més enllà, elements que molt probablement regien també la vida quotidiana dels homes i dones eneolítics que s'enterraren en la Barraca del Dimoni.

Ramon Coll Monteagudo
Francesc Morera Alcaraz
(AECC-Secció d'Arqueologia. Premià de Dalt)

NOTES.

- 1.- El nom popular d'aquest jaciment a Premià de Dalt és en realitat «Barraca del Dimoni», ja que existeix una segona tradició la qual era precisament en uns clots existents en la seva part superior on el diable s'esmolava les banyes. Aquestes dades les devem a la informació del Sr. Jaume Riera de Premià de Dalt, al qual volem agrair les seves precisions.
- 2.- Cas freqüent en els caus o balms de la serralada de Sant Mateu, que a voltes presenten un fort desnivell. Això comporta que amb els anys els sediments es vagin desfent, provocant de vegades una interpretació força difícil pel que fa a les troballes arqueològiques que hom hi realitza. A més, s'ha de tenir en compte també el fet de les alteracions estratigràfiques provocades per la nidificació de diverses espècies d'animals, com ara els mustèlids.
- 3.- En una zona com el Maresme, en la qual no abunden els jaciments naturals de sílex, resulta perfectament lògic que es tendeixi a utilitzar els materials que hi ha, com ara el quars. Així, el sílex acostuma a presentar unes factures poc corrents, com es documenta també en la propera estació del Roc d'En Sardinyà de Vilassar de Dalt (BALLDELLOU 1972, p. 41-52).
- 4.- Volem deixar constància del nostre agraïment als col·laboradors de l'esmentat Museu, Srs. Josep Mas, Enric Ortega i Josep Vilademunt, així com al seu director, Sr. Josep Samon, els quals ens atengueren molt amablement.
- 5.- Mantenim aquesta tradicional atribució cronològica atès que ens manquen prou elements com per poder discutir-la, com per exemple la ceràmica.
- 6.- Així, per exemple a Pessinunte, on la *Magna Mater* frigia Cibeles era adorada sota la forma d'un aerolit (ELIADE 1986, p. 20). Un dels grans estudiosos d'aquesta divinitat, Henri Graillot, afirmava ja a principis de segle que *...La lithôlatrerie des âges préhistoriques, où la Mère était adorée dans ses sanctuaires naturels, se perpétuait dans les temples des villes. Parfois l'idole était un aérolithe, considéré comme un éclat de foudre...* (GRAILLOT 1912, p. 18).

- 7.- Potser com a reminiscència de tot això es coneixen encara molts llocs modernament on s'intueixen aquests tipus de creences. Així, molt a prop de la Cabana del Dimoni hi ha el Turó del Mal Temps, on hi ha una «alzina del mal temps». La creença popular en la zona de Premià és que quan el Turó del Mal temps presenta boira hi caurà un bon aiguat, la qual cosa es veu refermada amb fraseologia popular: «Si Sant Mateu és tapat, recull la xarxa d'un grapat», o «Si plora Sant Mateu, alabat sia Déu» (GUARDIOLA 1955, p. 383).
- 8.- Era en el dia de la festa celta de Samain (1 de novembre) quan podien comunicar-se el món dels vius i el dels morts. Actualment encara en conservem el record, ja que entre els anglosaxons és el dia de Halloween i entre nosaltres Tots Sants.

BIBLIOGRAFIA.

- ÀLVAREZ, J. «El poblament prehistòric de la Vall de Sant Mateu», a *Premià Informa* 6, pp. 21-23. Premià de Mar 1980.
- ARREGUI, G. «Rituales de protección en ermitas y santuarios de Bizkaia (País Vasco)», a *La religiosidad popular III. Hermandades, romerías y santuarios*, pp. 327-337. Barcelona 1989.
- BALDELLOU, V. «El yacimiento prehistórico del Roc d'En Sardinya (Sant Genís de Vilassar, Barcelona)», a *Pyrenae* VIII, pp. 41-52. Barcelona 1972.
- BALIL, A.; RIPOLL, E. «Actividad arqueológica en Cataluña durante los años 1950-51», a *Archivo Español de Arqueología*, XXV, p. 181. Madrid 1952.
- BROTHWELL, D.R. *Desenterrando huesos: La excavación, tratamiento y estudio del esqueleto humano*. Madrid 1987.
- BURJACHS, J.; CERDÀ, J.A.; COLL, R.; DEFAUS, J.M.; MARTÍN, A.; PRATDESABA, P.; RIGO, A. «Carta Arqueològica de la Comarca del Maresme». Inèdita. Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona 1987.
- CABAL, C. «Mitología ibérica», a *Folklore y costumbres de España* I, pp. 165-288. Barcelona 1931.
- CAMPBELL, J. *Las máscaras de Dios (II). Mitología oriental*. Madrid 1991.
- CAMPBELL, J. *Las máscaras de Dios (III). Mitología occidental*. Madrid 1992.
- CARO BAROJA, J. *Las brujas y su mundo*. Madrid 1986.
- COLL, R. *El poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, el Maresme): història de la investigació i estat de la qüestió*. Premià de Mar 1988.
- COLL, R. «A propòsit d'uns enterraments eneolítics en el 'Cau del Dimoni' (Premià de Dalt)». Catàleg de l'exposició del MMETP *L'estètica de la Mort*, pp. 17-21. Premià de Mar 1992.
- COLL, R.; MONTLLÓ, J. «Síntesi arqueològica de Teià (II)», a *Butlletí Informatiu Local i Municipal* 23, p. 9. Teià 1988.
- COLL, R.; CAZORLA, F.; BAYÉS, F. «El santuari ibèric de la Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, El Maresme). Estudi preliminar», a *Laietània* 9, pp. 33-86. Mataró 1994.
- ELIADE, M. *Tratado de historia de las religiones. Morfología y dialéctica de lo sagrado*. Madrid 1981.

- ELIADE, M. *Lo sagrado y lo profano*. Barcelona 1983.
- ELIADE, M. *El mito del eterno retorno. Arquetipos y repetición*. Barcelona 1984.
- ELIADE, M. *Herreros y alquimistas*. Madrid 1986.
- FREUD, S. «La interpretación de los sueños», a *Obras completas* III. Barcelona 1988a.
- FREUD, S. «Lecciones introductorias al psicoanálisis», a *Obras completas* XII. Barcelona 1988b.
- GÓMEZ-TABANERA, J.M. «La caverna como «espacio sagrado» en la prehistoria humana». *Inst. de Etnografía y Folklore «Hoyos Sainz»*, V. Santander 1973.
- GRAILLOT, H. *Le culte de Cybèle, mère des dieux, a Rome et dans l'empire romain*. París 1912.
- GUARDIOLA, LI. *Sant Joan de Vilassar (Història i Geografia de la comarca vilassanesa i del Maresme)*. Vilassar de Mar 1955.
- LLEONART, R. «El Maresme durant l'Eneolític». *Miscel·lànies Arqueològiques de Mataró i el Maresme*, pp. 7-13. Mataró 1976.
- LLEONART, R. «El Maresme abans de la història (I)», a *Cingles* 65, pp. 175-177. Mataró 1988 a.
- LLEONART, R. «El Maresme abans de la història (II)», a *Cingles* 66, pp. 195-197. Mataró 1988 b.
- MALDONADO, L. *Religiosidad popular. Nostalgia de lo mágico*. Madrid 1975.
- MALUQUER DE MOTES, J. «Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)», a *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar. Vol. I. Barcelona 1987.
- MARCET, R.; ROVIRA, J. «Notes d'Arqueologia de Catalunya. Premià de Dalt», a *Informació Arqueològica* 40, pp. 139-140. Barcelona 1983.
- MARKALE, J. *Los celtas y la civilización celta. Mito e historia*. Madrid 1992.
- NUIX, J.M^a. «Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares, II», a *Ampúrias* XXIV, p. 302. Barcelona 1962.
- RIBAS, M. *El poblament d'Ilduro*. Barcelona 1952.
- RIBAS, M. *Els orígens de Mataró*. Mataró, 1964 (hi ha 2a. ed., Mataró 1988).
- RISCO, V. «Etnografía. Cultura Espiritual», a *Historia de Galiza*, dirigida per R. Otero Pedrayo. Vol. I, pp. 255-777. Madrid 1979.
- ROHDE, E. *Psyché. El culto de las almas y la creencia en la inmortalidad entre los griegos*. 2 vols. Madrid 1942.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. «El estudio de la cultura megalítica catalana», a *Archivo de Prehistoria Levantina* V, p. 32. València 1954.
- UBACH, P. *Memòries etno-arqueològiques. Vilassar de Dalt, 1934-1993. 6.000 anys d'història en el Maresme*. Argentona 1994.
- VILAPLANA, J.M. *Guia dels paisatges granítics dels Països Catalans*. Barcelona 1987.
- XIVILLÉ, S. «Inventario nacional de sitios arqueológicos. San Pedro de Premià», a *Noticiario Arqueológico Hispánico* V, p. 259. Madrid 1962.

